LEXICAL REPRESENTATIONS OF THE CONCEPT “PROPHET” IN KUL GALI’S POEM “QYSSA-I YUSUF”

Khalisa Khatipovna Kuzmina,

Kazan Federal University,

18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
shirmanx@yandex.ru.

There is very little information about the history and language of the Bulgars who inhabited the Volga region in the 10th–13th centuries. Kul Gali’s poem “Qyssa-i Yusuf”, written in 1212–1233, is one of the important sources for recreating the history and language of the Volga Bulgars. The poem has a rich religious vocabulary. The concept of “prophet” is represented by the terms “näbi”, “räsül”, “säwchi”, “päjgämbär”, which form a synonymous series. Among them, the most frequent is the lexeme of the Turkic origin “säwchi” – a person who knows the word (an orator). The use of the Turkic word for one of the fundamental religious terms indicates that the people of this region were striving towards the initial turkization of Islamic terms in the case of analogues in the Turkic language.

Key words: history of the Tatar language, “Qyssa-i Yusuf”, Turkic vocabulary, religious vocabulary, Bulgar period.

The work “Qyssa-i Yusuf” was written three centuries after the adoption of Islam in the Volga region – in 1212–1233. In the 12th and 13th centuries, the Islamic ideology and traditions were gaining ground in different layers of the population, living in the Volga region. The scientific and social centers of learning located in the East were considered to be the highest level of Muslim education [Istoriia..., 2006, p. 522]. Great importance was attached to the study of Eastern languages - Arabic and Persian, the basics of Islam. At the same time, the main ideas of the Islamic faith penetrated into the Volga region and were lexically fixed in the Turkic literary language on this territory. It is interesting that among these lexemes you can find both words borrowed from the Arabic-Persian and words formed on the basis of Turkic languages. The changes in the language that occurred in the process of changing religion have not been sufficiently studied in Turkic and Tatar linguistics, so research in this area has not lost its relevance today [Islamskii, pp. 3–40].

The purpose of the work is to identify the phenomenon of lexical representations of the concept “prophet” in the text of Kul Gali’s work “Qyssa-i Yusuf” and study it against other language units. The main research methods used are the methods of complete selection of language material; description, etymological, conceptual and component analyses; methods of mathematical statistics. The term “concept” is used in modern linguistics in the sense of “a unit of thought that comprises the main features of an object or a phenomenon that distin-

guishes it from others” [Stozhok, p. 79]. By its representation we mean, first of all, the verbal inclusion of a concept or an image that appears in the mind of a language speaker who uses a language sign [Popova, p. 158]. When investigating the lexical richness of the work “Qyssa-i Yusuf”, we have in mind the history of studying this work, which dates back about 200 years, and is based on the extant scientific works [Kuzmina, pp. 4–11]. We have developed an additional auxiliary text providing further examples from this source [FK: number of strophes], taking into account the historical grammar of the Tatar language, the regularities of the development of the literary language history and the peculiarities of transliteration of medieval written monuments in Arabic graphics. Here, “FK” means an auxiliary text based on the text, made by Fazyl Fasiev in 1983, the strophe numbers correspond to the text composed by him [Kol., pp. 3–542]. The work was not meant to be used for text activities.

As you know, Islam spread widely in the Volga region in the 10th century. It had a significant impact on the language and culture of the population [Sattarova, p. 267]. When the poem was being created, that is, in 1212–1233, religious ideas deeply penetrated culture, speech and literary language of the local population and became relatively stable. This phenomenon is reflected in the language of the work “Qyssa-i Yusuf”. Among the Arabic-Persian borrowings, used by the author, the language related to religion prevails. As you know, the plot of the work is taken from the twelfth Surah

of the Koran – “Yusuf”, consisting of one hundred and eleven ayats. The content of this Surah is reflected in many written literary monuments of Eastern literature. The outstanding literary critic N. Sh. Khisamov identified also a literary monument, on which Kul Gali based his work. It was Abdullah Ansari the Sheikh of Herat “Anis al-muridin and Shams al-mazzalis (The Friend of the Murids and the Sun of the Majlis)” (Hisamov, 1984, pp. 45–60). As an author, Kul Gali created his work in accordance with the Turkic tradition, enriched it with descriptive means and, of course, resorted to the religious vocabulary common in the Volga region.

The poet tries to give the reader a clear content of the storyline taken from the Koran, without violating religious motives. Undoubtedly, the author was well aware of Islamic laws. This poem has the following lexemes associated with the basics of Islamic teachings and religious beliefs: *islam, din, dindar, iman, shärigät, akhirät, qiyämät, namaz, doğa, ozhmah, zhännät, zhähännäm, tämug, gönah, gönahly, yazuk, yazukly, söch, söchlu, shärigät, dön'ya, khäräm, khäläl, shähid, säzhdä, näbi, nöbüwwät, räsül, risalät, päjgämbär, säwchi, shaitan, iblis, täwbä* etc.

The lexeme “Islam” is used in the work 8 times and in all cases it denotes the name of the religion: *Andan soñra bir ir qubmysh zyjem kyäni, anyñ birlä mözäjjän bu islam dini* (then came one man, the spring of knowledge, with whom this Islamic religion was restored) [FK, p. 10]; *islam dinin kabul idüb, räwä kördi* [FK: 685] (He approved the adoption of Islam); “*Bizni Islamga ukyjur!*” *dilär imdi* (We are called to Islam!- they say) [FK, p. 977]

The lexeme *din* is used 13 times in the poem: *din möräwwät ikiläsi iki rashid* (two sources making the religion radiant; *Andan soñra din särwäri iränlärä* [FK: 11] (then the man beloved by religion to the men); *Yidinchi dini büttün, diyanätli* (Seventh, religion whole, religion large), etc. [FK: 427].

Among the religious vocabulary, the lexemes *näbi, räsül, päjgämbär* and *säwchi* are used in the meaning of “prophet”, that is “a person who transcends nature, who is able to communicate with the divine forces, bring their commandments to people and act as an intermediary between them”.

In Judaism, Christianity, and Islam a commandment of Allah must be brought to the attention of certain people selected from among others. Muslims believe in the existence of other prophets before the last Prophet of Islam, Prophet Muhammad, and accept them. This is one of the conditions

of faith [Islam, p. 100]. The word *päjgämbär*, borrowed from the Persian language, is fixed in the modern Tatar literary language in order to name the people chosen by God. In the Arabic-Tatar-Russian dictionary of loanwords (1993), the meaning of this word is explained as follows: “The prophet is a pioneer of any particular religion, a teacher, a pigambar” [Arab., p. 472]. Interestingly, despite the fact that the Tatar people used Arabic as a religious language, the word *päjgämbär* entered the spoken language of the people from the Persian language, and the words *näbi, räsül*, used in Arabic and the Koran, got stabilized as a unit of the Tatar literary language. In Islam, the word *päjgämbär* is defined as an intermediary who gives people words explaining their actions and the actions they perform. *Näbi* is also used in the meaning of “prophet” [Arab... p. 452], *räsül* means (hist) 1) ambassador; 2) prophet [Arab..., p. 487]. Despite the fact that they are very close in meaning and form a synonymous series, there is a significant difference between these lexemes. The word *näbi* means “good news, information”, and the word *räsül* means “a messenger”. The *räsül*, as an ambassador, not only carried out explanatory work among Muslims, but also was in charge of an even more important task – he called to Islam the peoples who were not Muslims. So, every *räsül* is a prophet, but not every prophet can be a *räsül*. As the proof of this, there is an example in the poem that the word *päjgämbär* is additionally identified with the word “*räsül*”: *Özin häm päjgämbär, khaq räsülü sän* [FK, p. 163]; (You are the Prophet, you are the Messenger of Allah). Therefore, the internal semantics of the word *päjgämbär*, which came from the Persian language, does not include the meaning of a messenger, so the author additionally introduces a semantic clarification using the word *räsül*, given in the Koran.

The poem “Qyssa-i Yusuf” begins with words of praise, gratitude to Allah and then come the names of the prophets and prominent personalities in the Islamic world, and their best features are given. The first is Prophet Muhammad. He was appointed the Friend of Allah: *Andan soñra - anyñ dusty Muhammadä, päjgämbärlär gözidäsi ol äkhmäädä, kabu-käusäyin mäkämli ol äkhmäädä, anyñ üzrä tälim dorud olsun imdi* (Further – to his friend Muhammad, chosen among the prophets praising Allah, let him be much applauded and praised) [FK, pp. 46, 2].

Besides the name of Prophet Muhammad, the words Ehmed (“who glorifies”) and Mustafa (“who was chosen”) are used. Interestingly, in the Koran,

Muhammad is described as Allah's "khabib" (beloved by Allah), and his friend, his "Khalil" is Prophet Ibrahim. In the poem "Qyssa-i Yusuf", Prophet Ibrahim, the friend of Allah, is also mentioned in several places: *Ulu dādām Ibrahim khälil idi, khälil säniñ ämriñä motig oldy, ogly ismägilni säñä qurban qyldy, diladisä säwdigin, däyür imdi* (My great-grandfather was the beloved Ibrahim, he agreed to your command, sacrificing his son Ismail to you, who You loved and wished, - said) [FK, p. 261].

Consequently, the position of Prophet Muhammad is determined by the words of *ahmad*, *mustafa*, *hābib*, and *dust* in the poem.

The oldest of the prophets, depicted in the poem, is Prophet Ibrahim. He is the sixth of the 25 (some works indicate the number of 28 [Islam, p. 184]) prophets mentioned in the Qur'an. Ibrahim's religious qualities are *khälil Allah* – "the friend of Allah", *imam* "the head of religion", *siddiyq* "faithful", *khānif* "true, just", etc. Prophet Ibrahim, is mostly mentioned with the word *khälil* – "friend" in the poem. It is known that Ibrahim had two sons, Prophets Iskhaq and Ismagil. In order to test Ibrahim's faithfulness, God orders him to sacrifice his beloved son, but it is not revealed which of the sons. Most researchers refer to him as Ismagil. The poem "Qyssa-i Yusuf" also states that he was Ismagil. There is the following legend about it in the poem: *Bunyn ulu dādäsi – mägruf khälil, / oda atdy any Nämruđ zhahil / od echindä saqlady any zhälil, / khälil üchün otny bustan qyjldy imdi* [FK, p. 101] (His eldest grandfather was a great friend, nemrud the evil tossed Him into the Fire, and God kept him in the fire, and made a garden from Fire for his friend.); *Andan soñra wäkhı izdi ol khaq zhälil / Ibrahimgä zhälil äjdi: "Eia khälil, / bānim üchün ugylıñny qorban qyjlgyl..." / dynladisä: "...Säwdigin..." – däyür imdi* (Then Allah sent him the message, He said to Ibrahim: "My friend, bring me your son as a sacrifice, listen: "Whom you love") [FK, p. 102]; *Pychaq anda Ismügilgä kyär qylmady / Khälil-Ullah oda yaqyn hich kälmädi, / Iagqub säwchi khakga gasyi hich olmady, / sizlär dägyi täñridän qurqyn imdi!* (The knife did not strike Ismagil there, and the Friend of God did not approach the fire, and Prophet Iagqub did not stand against God, and You be afraid of God!) [FK, p. 103].

The expression *din tabiby* (doctor of the religion) attracts our attention among the examples: *dādäsi Iskhaq säwchi, din tabiby* (His grandfather Iskhaq the prophet, doctor of religion) [FK, p. 20]. "Doctor of religion"–Prophet Iskhaq – the son of

Sara, the father of Prophet Yagkub, according to legends and religious canons was proclaimed by Prophet Ibrahim. According to the Sharia Law, he proved his prophecy by the transfer of mountains. In the work, it is not by chance that he is called "the doctor of religion". Here, obviously, we are talking about the fact that he freed Islam from false teachings based on the Sharia Law.

The poem often mentions the names of prophets, saints, and angels who preceded Yusuf, it emphasizes that he came from a line of prophets when Yusuf was in danger. As early as in the muqaddim part of the work, the author describes the family of Yusuf, mentioning that he came from the family of the prophets: *Zhihan ichrä qobmysh idi Yusuf näbi / Atasy Iagqub näbi, khaq khäbibi / dādäsi Iskhaq säwchi, din tabiby / Halilullah Ibrahimnyñ ogly imdi* (Prophet Joseph was famous in the world, his father, Prophet Yagkub, the beloved of God, his grandfather Ishaq, the prophet, the theologian, the son of the beloved Ibrahim) [FK, p. 20]. As you can see, the prophecy is naturally acquired: Ibrahim, Iskhaq, Yacub, and Yusuf are people of the same kind. Several places in the work state this fact. The author's appeal to tribal motifs is explained by the assessment of events in the life of the hero; Yusuf's call to accept and fulfill the prophecy, without being lost in the face of contradictions and difficulties.

The author's references to the subjects of the Koran and the mention of the Prophet's name reinforce the persuasive power of the poem and create in the reader's mind the concept of the tribal code. *Iolda bir ai kyarvanä satashdylar, / asyl-näsil bir-birinä surashdylar, / Ismägil näsilindän irmish – bilishdilär: / "Bizlär Iskhaq näsiliwiz", dirlär imdi* (They met the caravan on the road, asked each other about their origins, it turned out that they came from the tribe of Ismagil – recognized, and said: "We are the sons of Iskhaq") [FK, p. 756].

It is obvious that it is not important to know what city or locality the travelers come from, but more important is to determine the family-line and evaluate them through it. This happens in the case of the code that determines the price given to people.

The prophet and messengers must have special qualities. This is: 1) innocence; 2) integrity; 3) literacy; 4) truthfulness; 5) unconditional reporting of the commandments of Allah to the people [https://islam.global/verouchenie/prorok-mukhammad/islamskiy-vzglyad-na-prorochestvo]. The poem highlights ten qualities inherent in Yusuf: his good looks, multilingualism, compas-

sion, bravery, good character, etc. [FK, pp. 425, 426]. Among them, special emphasis is placed on his loyalty (*being Siddiq*): *siddiq irdi, yalan cöz süilämädi* [FK, p. 41]. This quality is found 32 times in the poem.

Thus, the poem shows special spiritual qualities of the prophets, it is emphasized that they must be perfect, exemplary in all respects: *Päjämbärlär kimsä malyn almaz ulur, / mäshhur oldyr, batıl eshi qylmaz ulur, / uqlanlary uğrylyq qylmaz olur, / ol ish aya tohmätdür, bajyq imdi* (The prophets will not receive human property, of course, they will not commit bad deeds, children will not steal, this is not allowed to them, of course) [FK, p. 900].

The way the poem describes the prophetic light is interesting. In Islam, one of the characteristics of Allah and his messengers is the teaching about the Ray [Islam., p. 193]. It is known from the Scriptures that Prophet Muhammad had a prophetic sign, but there is no information about it being the Ray. The Ray of Prophet Muhammad goes back to the teachings of the soul [Islam., p. 193]. Yusuf's prophecy is recognized in its being with the Ray, so Yusuf is forced to hide his face in slavery. Zuleikha's face has rays too, but this ray is not prophetic. During the years of starvation and exhaustion, Zuleikha lost this ability. The author emphasizes that Zuleikha's ray was not divine. The prophetic sign of Yusuf is indicated in the work in two ways: */ Bu syifatlar birlä yitib khazir kaldi, / Yusifyn zhämälänä näzär qyldy, / risälät nuryñ körüb, / häjran qaldy / khaliq sāngyin, / Yusif körkin tañlar imdi* (With these qualities now he came, looked at the face of Yusuf, saw the prophetic ray, admired the art of Allah, the beauty of Yusuf) [FK, p. 354]. In this case, a girl named binte Tabiun, looking at Yusuf's face, sees the prophetic Ray and is surprised. In the second case, Malik Dagir sees a prophetic sign for Yusuf: *Ushal dämädä Yusufy gaziz aldy, / Mälik dägyjr Yusifa näzär saldy, / elindä nöbüwwät nuryñ kördi, / satdugyna poshiman olur imdi* (At this time, Yusuf bought a Wazir, Malik looked at Yusuf, saw the prophetic light in his hands, and regretted that he had sold it) [FK, p. 436]. In Tatar literature, the representation of the prophecy ray requires further study.

Thus, the work "Qyssa-i Yusuf" mentions the names of eight prophets: Muhammad, Ibrahim, Iskhaq, Yagkub, Ismagil, Yunus, Suleiman and Musa.

The word *päigambär* is used in the work 20 times, *räsül* – 5, *näbi* – 38, *säwchi* – 57. This

means that the most frequently used word in Islam to express the meaning of "prophet" is the word *säwchi* of the Turkic origin. It is interesting to study the etymology of this word. In ancient Turkic writing "Kodatgu Bilig", this word was used in the form of *sabči* [DTS, p. 492]. In our opinion, its first meaning came from the stem of "sab", recorded in ancient runic inscriptions, *sabči* means "servant, storyteller, orator". Later, in accordance with the palatalization of the word and the identity of the sounds b//v//w, it received the form *säwchi* in the Volga region.

The meaning of "prophet", expressed by the Turkic word, indicates the pursuance of turkization of Islamic terms by the peoples living in this region.

The author also knew the teaching about *wekhi* (revelation). The phrase *wäkhi-ilham*, used in the poem, shows this: "*Khaliq aya wäkhi-ilham virüb jidi*" (Allah sent him revelation and inspiration) [FK, p. 112]. As you know, during the development of Muslim dogma, the meaning of the word *wäkhi* was divided into several parts and more narrow semantic meanings were formed *wäkhi-annäbi*, *wäkhi-ilham*, and *wäkhi-inanu*. Interestingly, that revelation is closely related to Sufism and predictability [Nasyrov, 2018, 104-105], that is, revelation does not stop with the death of the prophet, and selected individuals can receive revelation too. In the poem, the revelation of Prophet Yusuf is connected with putting him into the well called Fed where he remained waiting for twelve hundred years. Therefore, there is an assumption that the author used the thesis of revelation in accordance with the common sense in Sufism.

After all, the lexicographic significance of the work "Qyssa-i Yusuf", which is a monument to the writing of the Volga Bulgar state, is great. The poem reflects a rich and perfect speech formed at the intersection of literary and spoken language. Special attention should be paid to the words *näbi*, *räsül*, *säwchi* and *päjämbär*, used in the poem "Qyssa-i Yusuf" in the sense of "Speaking the Word of God". The fact that the word *säwchi* of Turkic origin is used more often than all other words indicates the desire of local people to initially turkize Islamic religious terms. The lexicographic value of the work should be the subject of further research.

References

Garəpçə-tatarcha-ruscha alynmalar syzlege (Tatar ədəbiyyatında kullanylğan garəp həm farsy syzläre) (1993) [Dictionary of Arabic-Tatar-Russian Derivations (Arabic and Persian Words Used in Tatar

Literature)]. Töz. K. Z. Həmzin, M. I. Məhmytov, G. Sh. Səjfullin. 2 tomda. Kazan, “İman” nəshr., 1 tom, 448 p.; 2 tom, 789 p. (In Tatar)

Islam i tyurkskii mir: problemy obrazovaniia, iazyka, literatury, istorii i religii (2016) [Islam and the Turkic World: Problems of Education, Language, Literature, History and Religion]. Materialy VIII Mezhdunarodnoi tyurkologicheskoi konferentsii (Rossiia, Respublika Tatarstan, g. Elabuga, 22 apreliia 2016 g.). Otv. red. A. Z. Nigamaev. 321 p. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

Islam: Enciklopedicheskiu slovar' (1991) [Islam: Encyclopedic Dictionary]. 315 p. Moscow, Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury. (In Russian)

Istoriia tatar s drevneishih vremen v 7 tomah (2016) [History of the Tatars from Ancient Times in 7 Volumes]. T. 2. Volzhskaiia Bulgariia i Velikaia step'. 960 p. Kazan', izd-vo RuhIL. (In Russian)

Kol Gali (1983). *Kyissai Iosyf* [A Story by Joseph]. Töp tekstny (transkripsiiiane) әzerlәүche, keresh mäkalәne, iskәrmә һәм аңлатмаларны, kul"yazmalarнун tasvirlamasyn yasauchy filologiya fәnnәre kandidaty F. S. Fәsiey. 542 p. Kazan, tat.kit.nәshr. (In Tatar)

Kuz'mina, H. H. (2001). *Leksika poemы Kul Gali “Qyssa-i Yusuf”*. [The Vocabulary of Kul Ghali's Poem “Kissa-i Yusuf”]. 176 p. Kazan', DAS. (In Russian)

Nasyrov, I. R. (2018). *Otkrovenie v islame* [Revelation in Islam]. Filosofiia religii: analiticheskie issledovaniya. T. 2. No. 2, pp. 99–109. (In Russian)

Popova, L. G., Osipov, R. S. (2012). *O rassmotrenii leksicheskoi reprezentatsii poniatii v lingvistike* [On the Consideration of Lexical Representations of the Concept in Linguistics]. Vestnik YArGU. Seriiia Gumanitarnye nauki. No. 1 (22/1), pp. 157–161. (In Russian)

Sattarova, M. R. (2012). *Teoleksika v tatarskom iazyke: material'noe i duhovnoe sodержanie* [Theology in the Tatar Language: Material and Spiritual Content]. Sohranenie i razvitie rodnih iazykov v usloviiah mnogonatsional'nogo gosudarstva: problemy i perspektivy: Materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii: Kazan', 19–21 oktiabria, Kazan', Otechestvo, 378 p. Pp. 267–270. (In Russian)

Stozhok, E. V. (2011). *Termin, ponyatie, znachenie* [The Term, Concept, and Meaning]. Omskii nauchnyi vestnik. No. 1(95), pp. 79–81. (In Russian)

Hisamov, N. Sh. (1984). *Boek yazmyshly әsar* [A Work of Great Destiny]. Kazan, Tat.kit.nәshr. (In Tatar)

КОЛ ГАЛИНЕҢ «КЫЙССАИ ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫНДА «ПӘЙГАМБӘР» ТӨШЕНЧӘСЕНЕҢ ЛЕКСИК ЯКТАН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛӘНҮЕ

Халисә Хатыйп кызы Кузьмина,

Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
shirmanx@yandex.ru.

Идел буенда X – XIII гасырларда яшәгән болгарлар һәм аларның теле, тарихы турында чыганаclar бик аз сакланган. Кол Галинең 1212-1233 нче елларда иҗат ителгән «Кыйссаи Йосыф» поэмасы да әлеге тарихны торгытуда әһәмиятле чыганаclarның берсе булып тора. «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә дини лексика аерым урын алып тора. «Аллаһ сүзен кешеләргә житкерүче» мәгънәсе «нәби», «рәсүл», «сәүчи», «пәйгамбәр» синонимик рәте аша репрезентацияләнә. Алар арасында иң еш кулланылганы – төрки чыгышлы «сәүчи» – сүзче (оратор) лексемасы. «Пәйгамбәр» мәгънәсен төрки сүз белән белдерү әлеге чорда бу регионда яшәүче халыclarның ислам терминнарын төркиләштереп кулланылуга омтылышы турында сөйли.

Төп төшенчәләр: татар теле тарихы, «Кыйссаи Йосыф», дини лексика, пәйгамбәр, болгар чоры.

«Кыйссаи Йосыф» әсәре Идел буенда ислам дине кабул ителгәннән соң өч гасыр үткәч – 1212-1233 нче елларда язылган. XII – XIII гасырларда Идел бие Болгар дәүләтендә яшәгән халыclarның төрле катламнарында ислам идеологиясенең һәм традицияләренең ныгу процессы барган. Мөселман мәгарифенең иң

югары баскычы булып, Көнчыгышта урнашкан фәнни һәм иҗтимагый үзәкләрдә белем алу саналган [История..., 2006, с. 522]. Көнчыгыш телләрен – гарәп һәм фарсы телләрен, ислам дине нигезләрен өйрәнүгә зур әһәмият бирелгән. Шуның белән бергә, Идел буена ислам дине тәгълиматының төп идеяләре үтеп

кергән һәм бу территориядә кулланышта булган төрки әдәби телдә лексик яктан тотрыкланганнар. Шунысы кызыклы: бу лексемалар арасында гарәп-фарсы телләреннән кергән алынма сүзләрне дә, төрки тел нигезендә ясалган сүзләрне дә очратырга мөмкин. Дин алышыну процессында телдә барган үзгәрешләр төрки һәм татар тел белемендә житәрлек дәрәжәдә өйрәнелмәгән, шуңа күрә бу өлкәдәге тикшеренүләр бүгенге көндә актуальлеген югалтмый [Исламский, 3-40].

Хезмәтнең максаты – Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре текстында «пәйгамбәр» төшенчәсенең лексик яктан репрезентацияләнү күренешен ачыклау һәм аны башка тел берәмлекләре яссылыгында тикшерү. Тикшерүнең төп методлары буларак, тел материалын тоташ сайлап алу; тасвирлама, этимологик, концептуаль һәм компонентлы анализ методлары; математик статистика методлары кулланылды. «Төшенчә» термины хәзерге тел белемендә тәгъбир ителә торган мәгънәдә – «предмет яки күренешләрнең башкалардан аерып куя торган төп билгеләрен туплаган фикерләү берәмлеге» мәгънасендә кулланылды [Стожок, 79]. Репрезентация дигәндә, без, иң беренче чиратта, тел кулланучының аңында барлыкка килгән төшенчә яки образны тел знагы ярдәмендә вербаль кулланышка кертүне күз алдында тотарга [Попова, 158]. «Кыйссаи Йосыф» әсәренә лексик байлыгын тикшергәндә, без әсәренң 200 елга якын булган өйрәнү тарихын күздә тотып эш иттек һәм үзбездә кадәр булган фәнни хезмәтләрне кулландык [Кузьмина, 4-11]. Әлеге чыганаclar нигезендә татар теленең тарихи грамматикасы, әдәби тел тарихы үсеше закончалыкларын һәм гарәп графикасындагы урта гасыр язма истәлекләрен транслитерациядә бирү үзенчәлекләрен исәпкә алып, безнең тарафтан өстәмә ярдәмче текст эшләнелде һәм алга таба мисаллар әлеге чыганактан китерелде [ФК: строфа саны]. Биредә «ФК» – Фазыл Фәсиев тарафыннан 1983 елда эшләнгән текстка нигезләнеп төзелгән ярдәмче текстны аңлата, строфа саннары ул төзегән текстка туры килә [Кол., 3-542]. Хезмәттә текстологик максатлар күздә тотылмады.

Билгеле булганча, ислам дине Идел буенда Х гасырда киң тарала һәм халыкның теленә һәм мәдәниятенә сизелерлек йогынты ясый [Саттарова, 267]. Поэма язылган чорда, ягъни 1212-1233 елларда, дини күзаллаулар жирле халык мәдәниятенә, сөйләмәнгә һәм әдәби

теленә житәрлек күләмдә үтеп кергән һәм чагыштырмача тотрыкланган булырга тиеш. Бу күренеш «Кыйссаи Йосыф» әсәренң телендә дә чагылыш тапкан. Автор кулланган гарәп-фарсы алынмалары арасында дин өлкәсенә караган лексика күпчелекне тәшкил итә. Билгеле булганча, әсәренң сюжеты Коръәннең йөз унбер аяттән торган уникаль сүрәсе – «Йосыф» сүрәсеннән алынган. Әлеге сүрәнең эчтәлегә көнчыгыш әдәбиятында күп кенә язма әдәби истәлекләрдә чагылыш таба. Күренекле әдәбият галиме Н.Ш. Хисамов Кол Гали нигез итеп алган әдәби язма ядкярне дә ачыклаган: бу – Герат шәехе Абдаллах Әнсари «Әнис әл-мөридин вә шәмс әл-мәдждәлис (Мөриdlәр дуcты һәм мәждәсләр кояшы)» [Хисамов, 1984, б. 45–60]. Автор буларак, Кол Гали әсәренә төрки жирлеккә туры китереп шомарткан, сүрәтләү чараларына баеккан, һәм, әлбәттә, Идел буенда таралган дини лексиканы да кулланган.

Коръәннән алынган сюжет сызыгын шагыйрь дини мотивларны бозмыйча, укучыга эчтәлекне аңлаешлы төстә бирергә тырыша. Ичшиксез, авторның ислам кануннарын яхшы белүе сизелә. Ислам тәгълиматы нигезләре, дини күзаллаулар белән бәйлә сүзләр поэмада түбәндәге лексемалар белән бирелгән: *ислам, дин, диндар, иман, шәригәт, ахирәт, кыйамәт, намаз, дога, уҗмах, җәннәт, җәһәннәм, тәмуҗ, гөнаһ, гөнаһлы, йазук, йазуклы, сөч, сөчлү, шәригәт, дөнья, хәрәм, хәләл, шәһид, сәәдәт, нәби, нәбүwwәт, рәсүл, рисаләт, пәйгамбәр, сәүчи, шайтан, иблис, тәүбә, тәмуҗ* һ.б.

Ислам лексемасы әсәрдә 8 тапкыр кулланылган һәм һәр очракта да дин атамасын белдерә: *Андан соңра бир ир күбмәш гыйлем кәни, аның бирлә мөзәййән бу ислам дини* [ФК: 10] (Аннан соң бер ир чыкты, гыйлем чишмәсе, Аның ярдәмендә бу ислам дине төзекләнде); *ислам динин қабул идүб, рәва көрди* [ФК: 685] (Ислам динен кабул итүне яхшы күрдә); *«Бизни ислама укыйур!» дирләр имди* [ФК: 977] («Безне исламга өнди!» дияләр инде) һ.б.

Дин лексемасы поэмада 13 тапкыр кулланыла: *дин мәрәүүәт икиләси ики рашид* [ФК: 7] (Динне нурлы иткән ике чыганак); *Андан соңра дин сәрвәри ирәнләрә* [ФК: 11] (Аннан соң дин сөекләсе ирләргә); *Йидинчи дини бүтүн, дийәнәтлү* [ФК: 427] (Жиденчедән, дине бөтен, динилегә зур) һ.б.

Дини лексика арасында «пәйгамбәр» мәгънасендә, ягъни «Табигатьтән өстен, илаһи

көчләр белән элемтәгә керә алучы, аларның әмерен кешеләргә житкерә һәм ике арада арадашчы ролен үти торган кеше» мәгънәсен белдерә торган сүزلәрдән *нәби*, *рәсүл*, *пәйгамбәр*, *сәүчи* лексемалары кулланылган.

Иудаизм, христиан һәм ислам диннәрендә Аллаһ әмере башкалар арасыннан сайлап алынган аерым кешеләр аша житкереләргә тиеш. Мөселманнар исламның соңгы пәйгамбәре – Мөхәммәд пәйгамбәргә кадәр булган башка пәйгамбәрләрнең барлыгына ышаналар һәм аларны кабул итәләр. Бу – иман китерү шартларының берсе булып тора [Ислам, 100]. Аллаһ тарафыннан сайлап алынган кешеләрне атау өчен, хәзерге татар әдәби телендә фарсы теленнән алынган *пәйгамбәр* сүзе тотрыкланган. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлегендә (1993) әлегә сүзгә мәгънәсе түбәндәгечә аңлатыла: «Пәйгамбәр – нинди дә булса бер динне беренче башлап чыгаручы, өйрәтүче, пәйгамбәр» [Гарәпчә..., 472]. Шунысы кызыклы: татар халкында дин теле буларак, гарәп теле кулланылса да, халыкның жанлы сөйләм теленә «пәйгамбәр» сүзе – фарсы алынмасы килеп кергән, ә гарәп телендә һәм Коръән Кәримдә кулланылган *нәби*, *рәсүл* сүзләре татар әдәби тел берәмлегә буларак тотрыкланганнар. Ислам динендә *пәйгамбәр* сүзе кешеләргә Аллаһның яраган һәм ярамаган эш-гамәлләр турында аңлаткан сүзләрен житкерүче арадашчы буларак билгеләнә. *Нәби* – шулай ук пәйгамбәр [Гарәпчә..., 452] мәгънәсендә кулланыла; *рәсүл* – ис. 1) илче; 2) пәйгамбәр [Гарәпчә..., 487]. Мәгънәләре буенча бик якин булып, синонимик рәт барлыкка китерсәләр дә, бу лексемалар арасында мәгънә аермалыгы күзәтелә. *Нәби* сүзе «яхшы хәбәр, мәгълүмат» мәгънәсен белдерә, ә *рәсүл* сүзенң «илче» мәгънәсе калкып чыга. Рәсүл, илче буларак, мөселманнар арасында гына дин тәгълиматын, шәригать кануннарын аңлату эшләре алып бармый, ә тагы да әһәмиятләрәк бурыч ала – мөселман булмаган халыкларны да исламга чакыручы буларак билгеләнә. Шуңа рәвешле, һәр рәсүл пәйгамбәр була, әмма һәрбер пәйгамбәр рәсүл була алмый. Моңа дәлил буларак, поэмада «пәйгамбәр» сүзенң өстәмә рәвештә «рәсүл» сүзе белән ачыкланып килү мисалы бар: Өзиң һәм пәйгәмбәр, хаҗ рәсүле сән [ФК: 163]; (Син үзең пәйгамбәр, Аллаһ илчесе син). Димәк, фарсы теленнән кергән *пәйгамбәр* сүзенң эчке семантикасында *илче* мәгънәсе чагылыш тапмый, шуңа күрә автор

өстәмә рәвештә Коръәндә кулланылган *рәсүл* сүзе ярдәмендә мәгънәви ачыклык кертә.

«Кыйссаи Йосыф» поэмасы Аллаһны зурлау, аңа мактау, рәхмәт әйтү сүзләре белән башланып китә һәм алга таба пәйгамбәрләрнең һәм ислам дөньясында күренекле шәхесләрнең исемнәре атала, һәрберсенең асыл сыйфаты санала. Иң беренче – Мөхәммәд пәйгамбәр. Ул Аллаһның *дусты* буларак билгеләнгән: *Андан соңра – аның дусты Мөхәммәдә, пәйгәмбәрләр гәзидәси ол әхмәдә, қабу-қәүсәйин мақамли ол әхмәдә, аның үзрә тәлим дөрүд олсун имди*. [ФК: 46, 2] (Аннан соң – аның дусты Мөхәммәдкә, Пәйгамбәрләр арасыннан сайланган ул данлаучыга, Аллаһка ике жәя ара калган ул данлаучыга, Аңа бик күп алкыш, мактау булсын инде).

Мөхәммәт пәйгамбәрнең күркәм исемнәреннән Әхмәд («данлаучы») һәм Мостафа («сайлап алынган») сүзләре кулланыла. Шунысы кызыклы: Коръән Кәримдә Мөхәммәд Аллаһның «хәбиб»е (сөеклесе, яратканы) буларак тасвирлана, ә дусты – «хәлил»е булып, Ибраһим пәйгамбәр санала. «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә дә соңрак берничә урында Аллаһның дусты итеп Ибраһим пәйгамбәр күрсәтелә: *Улу дәдәм Ибраһим хәлил иди, хәлил сәниң әмриңә мотиг олды, оглы Исмәгилни сәңә құрбан қыйлды, диләдисә сәүдигин, дәйүр имди*. [ФК: 261] (Олы бабам сөекле Ибраһим иде, Ул синең әмереңә риза булды, Улы Исмәгыйльне сиңа корбан итте, Син теләгән сөйгәннеңне, – дия инде).

Димәк, Мөхәммәд пәйгамбәр позициясе поэмада *әхмәд*, *мостафа*, *хәбиб*, *дуст* сүзләре белән билгеләнә.

Поэмада сурәтләнгән пәйгамбәрләр арасында иң өлкәне – Ибраһим пәйгамбәр. Ул Коръәндә искә алынган 25 (кайбер хезмәтләрдә 28 саны күрсәтелә [Ислам, 184]) пәйгамбәр арасында алтынчысы. Ибраһимның диндәге сыйфатлары – *хәлил Аллаһ* – «Аллаһ дусты», *имам* «дин башлыгы», *сиддыйк* «тугры», *хәниф* «чын, гадел» һ.б. Поэмада Ибраһим пәйгамбәр күбрәк *хәлил* – «дус» сүзе белән искә алына. Ибраһимның Исхак һәм Исмәгыйль исемле ике пәйгамбәр улы булуы мәгълүм. Ибраһимны тугрылыкта сынау теләге белән Аллаһ аңа сөекле улын корбан итәргә куша, әмма кайсы улы икәнлегә Коръәндә ачыкланмый. Күпчелек тикшеренүчеләр аны Исмәгыйль дип күрсәтәләр. «Кыйссаи Йосыф» поэмасында да аның Исмәгыйль булуы әйтелә. Әлегә легенда әсәрдә түбәндәгечә урын алган: *Буның улу*

*дәдәси – мәгруф хәлил, / ода атды аны ол
Нәмруд жәһил, / од эчиндә саклады аны жәһил,
/ хәлил үчүн отны бустан қыйлды имди [ФК:
101]* (Моның олы бабасы – бөөк дус, Утка атты аны Нәмруд явыз, Ут эчендә саклады аны Аллаһ, Дусты өчен утны бакча итте инде); *Андан соңра вәхи изди ол хақ жәһил, / Ибраһимгә жәһил әйди: «Әйә хәлил, / бәним үчүн уғылыңны қорбан қыйлғыл...» / дыңладисә: «...Сәүдигиң...» – дәйүр имди [ФК: 102]* (Аннан соң хәбәр жиберде аңа Аллаһ, Ибраһимга ул әйтте: Әй дустым, Минем өчен улыңны қорбан кыл, Тыңласа: «Сөйгәнәңне» – дия инде); *Пычақ анда Исмағилгә кәр қылмады, / Хәлил-уллаһ ода йакын һич кәлмәди, / Йағқуб сәүчи хақгә гасый һич олмады, / сизләр дәгый тәһридән қурқың имди! [ФК: 103]* (Пычақ анда Исмағильгә зыян салмады, Аллаһ дусты утка якин килмәде, Йағқуб пәйгамбәр Аллаһка каршы килмәде, Сөз дә тәһредән қурқыгыз инде!).

Мисаллар арасында *дин табибы* гыйбарәсе игътибарны жәлеп итә: *дәдәси Исхақ сәүчи, дин табибы* [ФК: 20] (Бабасы Исхақ пәйгамбәр, дин табибы). «Дин табибы» – Исхақ пәйгамбәр – Сараның улы, Йағқуб пәйгамбәрнең атасы, легендалар буенча, Ибраһим пәйгамбәр игълан иткән дини кануннар – шәригать кануннары буенча хөкем иткән, үзенең пәйгамбәрлеген тауларны күчерең куеп дәлиллегән шәхес. Әсәрдә аны «дин табибы» дип атау очраклы түгел. Монда аның ислам динен шәригать кануннарына нигезләнәп, ялган тәғлиматлардан азат итүе турында сүз бара булса кирәк.

Поэмада Йосыфка кадәр булган пәйгамбәрләрнең, изгеләрнең һәм фәрештәләрнең исемнәре еш телгә алына, бигрәк тә Йосыфка куркыныч янаганда, аның пәйгамбәрләр нәселеннән икәнә ассызыклана. Әсәрнең мөкаддимә өлешендә үк автор Йосыфның нәселен күрсәтә, аның пәйгамбәрләр нәселеннән икәнлеген искәртә: *Жиһан ичрә қобмыш иди Йусыф нәби / Атасы Йағқуб нәби, хақ хәбиби / дәдәси Исхақ сәүчи, дин табибы / Хәлилүллаһ Ибраһимның оғлы имди [ФК: 20]*. (Жиһанда Йосыф пәйгамбәр танылган, Атасы Йағқуб пәйгамбәр, Аллаһ сөеклесе, бабасы Исхақ пәйгамбәр, дин табибы, Аллаһ сөеклесе Ибраһимның улы инде). Мисалдан күренгәнчә, пәйгамбәрлек нәсел буенча килә: Ибраһим, Исхақ, Йағқуб, Йосыф – бер нәсел кешеләре. Бу турыда әсәрдә берничә урында искәртелә. Авторның нәсел

мотивларына мөрәжәгать итүе геройның тормышындагы вакыйгаларга бәя бирү; Йосыфны каршылыклар, кыенлыклар алдында югалып калмыйча, пәйгамбәрлек вазифасын кабул итәргә һәм тормышка ашырырга өндәвә белән аңлатыла.

Авторның әледән-әле Коръән сюжетларына мөрәжәгать итүе һәм пәйгамбәрләрнең исемнә телгә алуы поэmanın ышандыру көчен арттыра, укучының аңында нәсел коды төшенчәсен барлыкка китерә. Нәселдәнлекнең югары куелуы түбәндәге юлларда да ачык чагыла: *Йолда бир ай кярванә саташдылар, / асыл-нәсил бир-биринә сурашдылар, / Исмағыйл нәсилиндән ирмиш – билишдиләр: / «Бизләр Исхақ нәсилимиш», – дирләр имди [ФК: 756]* (Юлда бер кәрванга очрадылар, Нәсел нигезен бер-береннән сораштылар, Исмағыйл нәселеннән икән – белештеләр, «Без – Исхақ нәселеннән» – диләр инде).

Күренгәнчә, юлчыларның кайсы шәһәрдән яки урыннан икәнә әһәмиятле түгел, ә нәсел-ыруны билгеләү һәм шуның аша бәя бирү өстен куела. Нәсел-нәсәп биредә кешеләргә бирелгән бәяне ачыклай торган код урынында килә.

Пәйгамбәр һәм рәсулләр аерым сыйфатларга ия булырга тиеш. Болар – 1) гөнаһсызлык; 2) дәрәсән генә сөйләү; 3) белемлек; 4) тутрылык; 5) Аллаһ әмерен кешеләргә берсүзсез житкерү [<https://islam.global/verouchenie/prorok-mukhammad/islamskiy-vzglyad-na-prorochestvo>]. Поэмада Йосыфка бирелгән сыйфатламада исә аның гүзәллеге, күп телләр белүе, шәфкатьле, батыр булуы, яхшы холкы һ.б. ун сыйфаты аерып күрсәтелә [ФК:425, 426]. Алар арасында басым ясап күрсәтелгәнә – Йосыфның тутры – *сиддик* булуы: *сиддик ирди, йалан сөз сүйләмәди* [ФК:41]. Әлегә сыйфатлама поэмада 32 тапкыр кулланылган.

Шул рәвешле, поэмада пәйгамбәрлекнең аерым рухи сыйфатлары күрсәтелә, аларның һәр яктан да камил, үрнәк шәхесләр булырга тиешлеге ассызыклана: *Пәйгамбәрләр кимсә малын алмаз улур, / мәшһүр олдыр, батил эши қылмаз улур, / угланлары угрылык қылмаз олур, / ол иш аңа төһмәтдәр, байық имди [ФК: 900]* (Пәйгамбәрләр кеше малын алмас, Билгеле ки, начар эшләр кылмас, Балалары да караклык кылмас, Ул эш аңа ярамыйдыр, билгеле инде).

Әсәрдә пәйгамбәрлек нурының тасвирлануы кызыклы. Ислам динендә Аллаһка һәм аның илче-пәйгамбәрләренә хас булган бер үзенчәлек – бу Нур тәғлиматы [Ислам..., 193].

Изге китаплардан билгеле булганча, Мөхәммәд пәйгамбәрнең дә аркасында пәйгамбәрлек тамгасы булган, әмма аның нурланыш турында мәгълүматлар юк. Мөхәммәд пәйгамбәрнең нуры *жәң* тәгълиматына барып тоташа [Ислам..., 193]. Йосыфның пәйгамбәрлегенә исә аның нурлы булуыннан таныла, шуңа күрә Йосыф коллыкта йөзән нәкаб белән каплап йөрергә мәжбүр. Зөләйханың да йөзе нурлы, әмма бу нур пәйгамбәрлек нуры түгел. Ачылык һәм сөргенлек елларында Зөләйха әлеге сәләтен югалта. Моңың белән автор Зөләйха нурының илаһи булмавын ассызыклай. Йосыфның пәйгамбәрлек тамгасы әсәрдә ике төрле билгеләнә: *Бу сыйфатлар бирлә йитеб хазир кәлди, / Йусыфыйң җәмәлинә нәзар қылды, / рисаләт нурын көрүб, хәйран қалды, / халиқ сәңгыйн, Йусыф күркін таңлар имди* [ФК: 354] (Бу сыйфатлар белән хәзер килеп житте, Йосыфның йөзәнә карады, Пәйгамбәрлек нурын күреп, хәйран калды, Аллаһ сәңгатенә, Йосыф матурлыгына таң кала инде). Бу очракта бинте Табиун исемле кыз Йосыфның йөзәнә карап, пәйгамбәрлек нурын күреп ала һәм гажәпләнә. Икенче очракта исә Малик Дәгыйрь Йосыфның учында пәйгамбәрлек тамгасы күрә: *Ушал дәмдә Йусыфый гәзиз алды, / Мәлик Дәгыйрь Йусыфа нәзар салды, / әлиндә нөбүввәт нурын көрди, / сатдугына пошман олур имди* [ФК: 436]. (Шул вакытта Йосыфны вәзир сатып алды, Мәлик Дәгыйрь Йосыфка күз салды, Кулында пәйгамбәрлек нурын күрде, Сатканына үкенеч белдерә инде). Татар әдәбиятында пәйгамбәрлек нурының тасвирлануы алга таба да өйрәнүне сорый.

Шул рәвешле, «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә сигез пәйгамбәрнең – Мөхәммәд, Ибраһим, Исхак, Йагкуб, Исмагыйль, Юныс, Сөләйман, Муса пәйгамбәрләренең исемнәре телгә алына.

Пәйгамбәр сүзе әсәрдә 20 тапкыр, *рәсүл* – 5, *нәби* – 38, *сәүчи* – 57 тапкыр кулланылган. Димәк, ислам динендәге «пәйгамбәр» мәгънәсен белдерү өчен иң еш кулланылган сүз – төрки чыгышлы *сәүчи* сүзе. Әлеге сүзнең этимологиясен өйрәнү кызыклы. Борынгы төрки язма истәлегенә «Кодатгу билиг» әсәрендә әлеге сүз *sabčī* формасында кулланылган [ДТС, с. 492]. Безнең фикеребезчә, аның беренче мәгънәсе борынгы рун язмаларында теркәлеп калган *sab* «сүз» нигезеннән килеп чыккан, *sabčī* «сүзче, сүз сөйләүче, оратор» мәгънәсен белдерә. Соңрак, сүзнең палатальләшүе һәм *b/v/w* тәңгәлләге нигезендә, Идел буе регионында *сәүчи* формасын алган.

Пәйгамбәр мәгънәсен төрки сүз белән белдерү әлеге чорда бу регионда яшәүче халыкларның ислам терминнарын төрakilәштереп кулланылуға омтылышы турында сөйли.

Автор *вәхи* тәгълиматы белән дә таныш була. Моңы әсәрдә кулланылган *вәхи-илһам* сүзтезмәсе күрсәтә: «*Халик аңа вәхи-илһам вируб ийди*» [ФК: 112] (Аллаһ аңа вәхи-илһам биреп җибәрде). Билгеле булганча, мөселман догматикасының үсеше чорында *вәхи* сүзенең мәгънәсе берничә өлешкә бүленеп, таррак мәгънәле *вәхи-ән-нәби*, *вәхи-илһам*, *вәхи-инану* мәгънәләре барлыкка килә. Шунысы кызыклы: *вәхи-илһамның* суфичылык, алдан сайланганлык тәгълиматы белән тыгыз мөнәсәбәтне билгеле [Насыров, 2018, 104-105], ягъни пәйгамбәрнең вафаты белән *вәхи* индерелүе туктамый, аерым сайланган кешеләр дә *вәхи* алырга мөмкин. Поэмада *вәхи-илһам* Йосыф пәйгамбәрнең Җәд коесына салынуын мең ике йөз ел көтеп утырган заһидка индерелә. Димәк, *вәхи-илһам* тезмәсен автор суфичылык юнәлешендә таралган мәгънәгә туры китереп кулланган дип уйларга җирлек бар.

Йомгаклап әйткәндә, Идел буе Болгар дәүләте язма истәлегенә булган «Кыйссаи Йосыф» әсәренең сүзлек хәзинәсе искиткеч бай. Поэмада язма китап теле һәм сөйләм теле җирлегендә формалашкан, бай һәм камилләшкән сөйләм чагыла. «Кыйссаи Йосыф» поэмасында «Аллаһ сүзен җиткерүче» мәгънәсендә кулланыла торган «нәби», «рәсүл», «сәүчи», «пәйгамбәр» сүзләре аерым игътибарга лаек: төрки чыгышлы «сәүчи» сүзенең башкаларга караганда ешрак кулланылуы җирле халыкның ислам дине терминнарын беренче этапта төрakilәштереп кулланылуға омтылышы турында сөйли. Әсәренң сүзлек хәзинәсе алга таба да аерым махсус хезмәтләрдә өйрәнелергә хаклы.

Әдәбият

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлегенә (Татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре). Төз. К. З. Хәмзин, М. И. Мәхмүтов, Г. Ш. Сәйфуллин. 2 томда. Казан: «Иман» нәшр., 1993; 1 том. 448 б.; 2 том. 789 б.

Ислам и тюркский мир: проблемы образования, языка, литературы, истории и религии: материалы VIII Международной тюркологической конференции (Россия, Республика Татарстан, г. Елабуга, 22 апреля 2016 г.) / Отв. ред. А. З. Нигамасев. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. 321 с.

Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. 315 с.

История татар с древнейших времен в 7 томах. Т. 2. Волжская Булгария и Великая степь. Казань: Изд-во РухИЛ, 2016. 960 с.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф / Төп текстны (транскрипцияне) эзерләүче, кереш мәкаләне, искәрмә һәм аңлатмаларны, кулъязмаларның тасвирламасын ясаучы филология фәннәре кандидаты Ф.С. Фәсиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 542 б.

Кузьмина Х. Х. Лексика поэмы Кул Гали «Кысса-и Йусуф». Казань: ДАС, 2001. 176 с.

Насыров И. Р. Откровение в исламе // Философия религии: аналитические исследования. 2018. Т. 2. № 2. С. 99–109.

Попова Л. Г., Осипов Р. С. О рассмотрении лексической репрезентации понятия в лингвистике // Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки. 2012. № 4/1 (22/1). С. 157–161.

Самттарова М. Р. Теолексика в татарском языке: материальное и духовное содержание // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции: Казань, 19–21 октября, 2012 г. Казань, Отечество, 2012. 378 с. С. 267–270.

Стожок Е.В. Термин, понятие, значение // Омский научный вестник. 2011. № 1(95). С. 79–81.

Хисамов Н.Ш. Бөек язмышлы әсәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 336 б.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПОНЯТИЯ «ПРОРОК» В ПОЭМЕ КУЛ ГАЛИ «КЫССА-И ЙУСУФ»

Халиса Хатиповна Кузьмина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
shirmanx@yandex.ru.

Сведений об булгарах, населяющих Поволжье в X–XIII вв., и их языке сохранилось очень мало. Поэма Кул Гали «Кысса-и Йусуф», написанная в 1212–1233 гг., является одним из важных источников для воссоздания истории и языка поволжских булгар. В поэме широко представлена религиозная лексика. Понятие «пророк» репрезентуется терминами «нәби», «рәсул», «сәүчи», «пәйгамбәр», образующими синонимический ряд. Среди них наиболее частотным является употребление лексемы тюркского происхождения «сәүчи» – человек, владеющий словом (*оратор*). Обозначение одного из основополагающих религиозных терминов тюркским словом говорит о стремлении жителей этого региона к первоначальной тюркизации исламских терминов при наличии аналогов в тюркском языке.

Ключевые слова: история татарского языка, «Кысса-и Йусуф», тюркская лексика, религиозная лексика, булгарский период.